

Ησυχαστές Κολλυβάδες και Διαφωτισμός

Γιατί στην Ανατολή μείναμε στον Μεσαίωνα

Ο **Διαφωτισμός** στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, ήταν παιδί και φιλοσοφική εξέλιξη της επιστημονικής επανάστασης του 17^{ου} αιώνα και φυσικά όλων των διεργασιών που ακολούθησαν την Αναγέννηση από τον 15^ο αιώνα και της έντονης φιλοσοφικής αναζήτησης την τελευταία περίοδο του Μεσαίωνα, όπως έχουμε δείξει εδώ.

Ο Διαφωτισμός μάς έφερε την εποχή της “Νεωτερικότητας” και πολλά καλά που έλλειπαν στην ανθρωπότητα τουλάχιστον από τις αρχές του Μεσαίωνα. Πρόβαλε την έννοια της ανεξιθρησκίας, την έμφαση στην γνώση και την παιδεία, την κυριαρχία της επιστήμης έναντι των δεισιδαιμονιών και των ιδεοληψιών, έδωσε σημασία και επεδίωκε την ανατροπή του καθεστώτος της θεοκρατικής μοναρχίας και αριστοκρατίας που κυριαρχούσε και πρόβαλε την Δημοκρατία. Επίσης είχε έντονο αντικληρικαλισμό και σε κάποιο βαθμό άρνηση της θρησκείας. Η κυριότερη αξία του η ελευθερία, στην τέχνη και στην έκφραση όσο και η αυτονομία του ανθρώπου και της τέχνης.

Αν θέλουμε να δώσουμε το στίγμα του συνοπτικά, οι αρχές του ήταν: **Ο ορθός λόγος, η επιστήμη-γνώση, και η ελευθερία.**

Η εμφάνισή του ήταν καταλυτική για τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και είναι αυτός που έθεσε τις βάσεις της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου, και της συνέχισης της επιστημονικής έρευνας σε όλη την Ευρώπη και τις περιοχές που επηρεάζονταν από αυτή όπως στην Βόρεια Αμερική. Οι δύο επαναστάσεις που ακολούθησαν, η γαλλική και η ελληνική, είχαν έντονες επιρροές από κάποιες αρχές του.

Είναι προφανές, ότι αυτή η επανάσταση θα έφερνε αντίδραση και την έφερε

σύντομα. Η αντίδραση αυτή ήταν ο Ρομαντισμός. Ο **Ρομαντισμός** δίνοντας έμφαση αντί της λογικής στο συναίσθημα και στον ιδεαλισμό, οδήγησε σύντομα σε μια λατρεία των φολκλορικών στοιχείων της παράδοσης και ευνόησε κατά πολλούς και την ανάπτυξη των σοσιαλιστικών και εθνικοσοσιαλιστικών ολοκληρωτικών καθεστώτων του 20^{ου} αιώνα, που πίστευαν ότι θα δημιουργήσουν τέλειες κοινωνίες, βασισμένες σε ουτοπικές ιδεολογίες. Ακόμα και αυτή τη στιγμή η μεγάλη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στους ελάχιστους ορθολογιστές στη χώρα μας και στους άκρατους ιδεαλιστές, είναι παιδί της αντίδρασης στον Διαφωτισμό, από τον οποίο μπορεί να πήραμε ιδέες για την Επανάσταση, αλλά σύντομα οι αρχές του ξεχάστηκαν. Πέρασε και δεν μας άγγιξε .

Το επιχείρημα, λοιπόν, που αναφέρουν κάποιοι της Εκκλησίας ότι ο Σταλινισμός ή και ο Κομμουνισμός είναι αποτελέσματα του Διαφωτισμού, είναι πέρα για πέρα άσχετα, αφού βασικές αρχές του Διαφωτισμού είναι η ελευθερία, η δημοκρατία και ο ορθός λόγος και δεν έχουν καμία σχέση με κανέναν ολοκληρωτισμό.

Ας δούμε όμως γιατί η Εκκλησία και η Ορθοδοξία, έχουν μεγάλο πρόβλημα με τον Ορθολογισμό και τον Διαφωτισμό που τον ξανάφερε στο προσκήνιο. Αν διαβάσετε κάποιο θρησκευτικό κείμενο για τον Διαφωτισμό, θα δείτε ότι, ούτε λίγο ούτε πολύ, του φορτώνουν όλα τα κακά της ανθρωπότητας από τον 18^ο αιώνα και μετά. Διαβάστε για παράδειγμα μια ομιλία του Θεολόγου Γ. Μεταλληνού από την ΟΟΔΕ, που όχι μόνο έχει πρόβλημα με τον Διαφωτισμό, αλλά και με την ίδια την Αναγέννηση:

*Πολλοί, ακούτε την λέξη «Αναγέννηση» και λέτε «τι ωραίο». **Δεν υπάρχει χειρότερο δημιούργημα από την Αναγέννηση!** Δείτε, εν στροφή στην ρωμανικότητα, κυρίως στην φραγκολατινική παράδοση της Δύσεως, όλους τους μεγάλους. **Ο Σίντερμιχ, ένας μεγάλος που έγραψε ογκώδες βιβλίο για την Αναγέννηση, λέει ότι είναι η «περίοδος σκότους».** Γιατί, τι κάνει; **«Αποσπά τον άνθρωπο από τον Θεό...»** .*

(οι επισημάνσεις δικές τους)

Παρακάτω, παραδέχεται ως μόνο θετικό του Διαφωτισμού την επιστήμη, μόνο που η επιστήμη για να προχωρήσει έχει ανάγκη, τόσο την αμφισβήτηση και την γνώση, όσο και κυρίως την ελευθερία. Σε άλλη δημοσίευσή του, κάνει κάτι σύνηθες στην ορθόδοξη θεολογία: Κατηγορεί τον Διαφωτισμό γιατί είχε άγνοια της εξαιρετικής ορθόδοξης παράδοσης, γιατί αν την ήξερε δεν θα ήθελε ανεξιθρησκία και

ελευθερία προφανώς. Διαβάστε:

Η άγνοια της ουσίας της Ορθοδοξίας, ως πατερικής και αποστολικής συνέχειας, παρέσυρε -και παρασύρει ακόμη- τη διαφωτιστική διανόηση στην ίδια αντιμετώπιση της Ορθοδοξίας με τη χριστιανική Δύση.

Την αντίδραση στα μέρη μας για τον Διαφωτισμό, όταν πρωτοεμφανίστηκε, την ξεκίνησαν οι **Κολλυβάδες**. Ο ίδιος ο Μεταλληνός, το παραδέχεται στην ομιλία του. Σε άλλο κείμενό του μας λέει για αυτούς ότι:

Σε αυτούς ανήκει η τιμή ότι κράτησαν την πατερική συνέχεια στην Εκκλησία μας, τη νοερά προσευχή και τον ησυχασμό, την άσκηση και την εμπειρία, που συνιστούν την ταυτότητα της Ορθοδοξίας στους αιώνες.

Για τους Κολλυβάδες, διαβάστε και εδώ.

Βλέπουμε λοιπόν, ότι από την εποχή του Ησυχασμού, δεν έχει αλλάξει τίποτα στην Ορθοδοξία και οι Κολλυβάδες φρόντισαν να παραμείνει έτσι. Τί ήταν όμως ο Ησυχασμός;

Ο **Ησυχασμός** ήταν ένα οπισθοδρομικό κίνημα, κάποιων καλογήρων, με έμφαση στην ομφαλοσκόπηση και τον διαλογισμό. Μόνο με αυτά τα μέσα, σύμφωνα με την λογική τους, μπορούσε να γίνει η ενατένιση του Ακτίστου Φωτός, μια δική τους ορολογία που τελικά εννοούν τον θεό, σε αντίθεση με τους Θωμιστές ή Σχολαστικούς, που πίστευαν στην δύναμη της γνώσης, με την οποία μπορεί κάποιος να οδηγηθεί στον θεό. Να σημειώσουμε ότι κάτι αντίστοιχο πιστεύουν και οι Ινδοί Γιόγκι, ότι μέσα από τον διαλογισμό μπορούν να φθάσουν στο νιρβάνα ή ό,τι φαντάζονται ως θέωση.

Αυτά συμβαίνουν μέσα του 14^{ου} αιώνα. Αν όμως έχετε διαβάσει την δημοσίευση *Γιατί η Αναγέννηση έγινε στην Δύση*, θα ξέρατε ότι ήδη στην Ευρώπη τον Ύστερο Μεσαίωνα, υπήρχε μεγάλη πρόοδος στην φιλοσοφική έρευνα. Σε αυτό οδήγησε ο **Σχολαστικισμός**, δηλαδή η απέλπιδα προσπάθεια που έκαναν στα πανεπιστήμια και τις σχολές της Δύσης οι Λατίνοι θεολόγοι, να συμβιβάσουν την φιλοσοφία με την θεολογία και να βρουν λογικές αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού. Αυτή, η φαινομενικά αθώα και χαμένη από χέρι διαδικασία, είχε τελικά εκπληκτικές αλυσιδωτές συνέπειες για την ανθρωπότητα: Βοήθησε στον διάλογο, βοήθησε

στην αντιπαράθεση (φιλοσοφική ή θεολογική πάντα), βοήθησε στο να ανοίξει η διάνοια και οι μαθητές να ψάχνουν να βρουν λογικά επιχειρήματα, εν ολίγοις οι άνθρωποι ξανάρχισαν σταδιακά να προσπαθούν να σκέπτονται λογικά, αφού ως γνωστόν όλα ξεκινούν από την Παιδεία. Η διαφοροποίηση αυτή από την Ανατολή ήταν και αυτή που έφερε αρχικά την Αναγέννηση, μετά την Μεταρρύθμιση και την διάσπαση της Δυτικής Εκκλησίας και ακολούθως την Επιστημονική Επανάσταση και τον Διαφωτισμό.

Γιατί όμως αυτό δεν συνέβη και στην Ανατολή, ή γιατί η Ανατολή δεν επηρεάστηκε από ένα τέτοιο ρεύμα; Την απάντηση μάς την δίνει αυτή η ησυχαστική έριδα και η απόφαση της Εκκλησίας.

Ας ξεκινήσουμε όμως από την αρχή. Η Ανατολή μέχρι και τον 10^ο αιώνα, ήταν υποτίθεται η πηγή της γνώσης. Μια γνώσης που είχε χαθεί με την αρχή του Μεσαίωνα και επανεμφανίστηκε με την “Μακεδονική Αναγέννηση” σε μια προσπάθεια πραγματικής Αναγέννησης, μόνο που αυτή δεν ήρθε ποτέ. Με την δίωξη του Ιταλού οι προσπάθειες αυτές σταμάτησαν και αυτό φαίνεται και στην τέχνη που ενώ έκανε κάποιες εκλάμψεις αυτές δεν είχαν συνέχεια.

Εκείνη όμως την εποχή έχουμε αντίστοιχη προσπάθεια στην Δύση την “Καρολίγγεια Αναγέννηση”. Στην δημοσίευση για την Φιλοσοφία στην Δύση υπάρχουν περισσότερες λεπτομέρειες, το θέμα είναι ότι εκείνη μολονότι ήταν και αυτή κατ` ευφημισμόν επανάσταση, οδήγησε στην δημιουργία πολλών σχολών και σύντομα πανεπιστημίων σε όλη την Ευρώπη, και μια μεγάλη αύξηση της ζήτησης αρχαίων κειμένων. Η φιλοσοφία είχε άνθιση και δημιούργησε τον Σχολαστικισμό, όπως είπαμε νωρίτερα. Στο Ύστερο Βυζάντιο λοιπόν είναι η πρώτη φορά που η Ανατολή γίνεται δέκτης νέας γνώσης και ιδεών και οι σχολαστικιστικές ιδέες έρχονται δειλά δειλά και επηρεάζουν κάποιους λόγιους. Και λέω δειλά, γιατί λόγω της αντιδυτικής μανίας που είχε πιάσει τους ορθόδοξους, κάθε τι το οποίο εκπορευόταν από την Δύση, το κοιτούσαν στην καλύτερη περίπτωση με καχυποψία. Ο Ησυχασμός ήταν ακριβώς η αντίδραση της Ανατολής στις ιδέες των σχολαστικών, ήταν η αντίδραση με τις εξελίξεις της Δύσης που οδήγησαν στην Αναγέννηση και μετά στον Διαφωτισμό.

Ο κύριος ηγέτης των Ησυχαστών ήταν ο Γρηγόριος Παλαμάς που έγινε και επίσκοπος Θεσσαλονίκης. Ο πρώτος που αντέδρασε στους Ησυχαστές, ήταν ο μοναχός Βαρλαάμ που ήταν από την Ιταλία και καλός γνώστης του Σχολαστικισμού. Έγινε η πρώτη σύνοδος το 1341, οι θέσεις του Βαρλαάμ

καταδικάστηκαν, υποχρεώθηκε να μην ξαναμιλήσει για τις ιδέες του και αναγκάστηκε να φύγει για την Ιταλία όπου έγινε δάσκαλος του Πετράρχη.

Ακολούθησε ο Γρηγόριος Ακίνδυνος, για τον οποίον έγινε δεύτερη σύνοδος τον επόμενο μήνα και επίσης καταδικάστηκε προφορικά και έγινε άλλη μία σύνοδος το 1347 που επίσης ξαναδικάστηκε μαζί με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλέκα που καθαιρέθηκε.

Στην 4^η φάση, ο σπουδαιότερος αντιδρών ήταν ο μοναχός Νικηφόρος Γρηγοράς, μεγάλος λόγιος και πανεπιστήμων, ο πρώτος που μίλησε στην Ανατολή για το λάθος του ημερολογίου. Έγινε μια οριστική σύνοδος το 1351 για να λήξει το θέμα και ο Γρηγοράς καταδικάστηκε μαζί με δύο μητροπολίτες τον Εφέσου Ματθαίο και τον Γάνου Ιωσήφ. Ο Γρηγοράς φυλακίστηκε για δύο χρόνια στην μονή της Χώρας και βγήκε λίγο πριν πεθάνει, λόγω της αλλαγής του αυτοκράτορα, που ήταν φίλος του. Μετά τον θάνατό του οι ορθόδοξοι βεβήλωσαν το σώμα του.

Ας δούμε όμως το ότι υπάρχουν κατά διαστήματα και κάποιες σημαντικές φωνές κριτικής στην ορθόδοξη θεολογία, σε ένα κείμενο του Χρυσ. Σταμούλη, την γνώμη του Παναγιώτη Τρεμπέλα για τον Παλαμά, που τον κατηγορεί για ασάφεια και υπερβολές και εξαρτώμενο από τον Ψευδοδιονύσιο (σ. 9) και του ομότιμου καθηγητή θεολογίας Σάββα Αγουρίδη που επεκτείνει την κριτική Τρεμπέλα:

θεωρεί τη θεολογία του Παλαμά για την ουσία και τις ενέργειες στον Θεό ως προσπάθεια εκμηδένισης της σημασίας της κτιστής Δημιουργίας κατ' αντίθεση προς την Αναγέννηση, και τέλος ούτε λίγο ούτε πολύ καυτηριάζει εξτρεμιστικές από το παρελθόν θεωρίες περί του Χριστιανισμού ως θέα του θείου φωτός, θεώσεως κ.τ.τ.

(σελ. 18) στο «Χρυσόστομος Σταμούλης, Ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς στη σύγχρονη Ελληνική θεολογία», 1999.

Ας έρθουμε τώρα, στο γιατί και πως μια θεολογική έριδα επηρεάζει την πορεία και εξέλιξη της επιστήμης και της έρευνας, και πρέπει να το ξεκαθαρίσουμε αυτό, γιατί για όλα αυτά η μόνιμη επωδός των απολογητών είναι ότι όλοι αυτοί ήταν αιρετικοί και δεν τιμωρήθηκαν για τις επιστημονικές τους γνώσεις, αλλά μόνο για τις θεολογικές. Αυτό το έχω κάνει ήδη στην δημοσίευση *Χριστιανισμός και επιστήμη* και αντιγράφω από εκεί το σχετικό κείμενο.

Ας δούμε αρχικά τι είναι η φιλοσοφία. “Είναι η επιστήμη που ασχολείται με

ερωτήματα, προβλήματα ή απορίες που μπορούμε να αποκαλέσουμε οριακά, θεμελιώδη, ή έσχατα, όπως αυτά της ύπαρξης, γνώσης, αξίας, αιτίας, γλώσσας και του νου. Ξεχωρίζει από άλλους τρόπους αντιμετώπισης των παραπάνω προβλημάτων, από την κριτική και γενικώς συστηματική προσέγγιση των θεμάτων και την οικοδόμησή της πάνω σε λογικές εξηγήσεις”.

Η επιστήμη, εκτός του ότι είναι παιδί της φιλοσοφίας, θέλει και αυτή ελεύθερο πνεύμα, και όταν αυτό υπάρχει για να αναπτυχθεί η φιλοσοφία, ταυτόχρονα ακολουθεί και η επιστήμη.

Από τον 7^ο αιώνα π.κ.ε οι Ίωνες φιλόσοφοι και διανοητές ζώντας σε ένα πολύ πιο ελεύθερο περιβάλλον από κάθε άποψη, ήταν ελεύθεροι πνευματικά και το απέδειξαν με όλες τις θεωρίες που έκαναν για την προέλευση της φύσης, της ζωής και των όντων, και όλες τις θεωρίες τους για τον άνθρωπο, θέτοντας και την βάση της φιλοσοφίας αλλά ταυτόχρονα και της επιστήμης. Η διαφορετική άποψη στην φιλοσοφία δεν στηλιτεύεται, αντίθετα βοηθάει τους επόμενους διανοητές για να κάνουν πλέον βελτιωμένες προτάσεις.

Με την έλευση όμως του Χριστιανισμού, τα πράγματα άλλαξαν. Ο Χριστιανισμός νόμιζε ότι όλα αυτά τα θέματα που διαπραγματεύεται η φιλοσοφία, τα έχει λύσει και μάλιστα, όπως είπαμε, δεν δεχόταν καμία αντίρρηση. Χρησιμοποίησε από την ίδια την φιλοσοφία ότι τον βόλευε, αλλά ότι παρέκλινε από το κυρίαρχο δόγμα του, έπρεπε να παταχθεί ή να σιγήσει. Η ίδια η εξέλιξη της θεολογίας του δεν ήταν μια διαλογική σύνθεση, δεν ήταν δημοκρατική ή λογική απόφαση· προήλθε από το πια ομάδα είχε την δύναμη και την εξουσία από την εγγύτητά της στο παλάτι για να την επιβάλει και μάλιστα αν υπήρχε μειοψηφούσα θέση έπρεπε να σιγήσει οριστικά. Τελικά η επικρατούσα Εκκλησία, απέκτησε σύντομα μεγαλύτερη δύναμη και από το ίδιο το παλάτι, αρκετά νωρίς, όπως φάνηκε στις διαμάχες για την εικονολατρία.

Ας δούμε τώρα, τι εννοούμε “**επιστήμη**” της εποχής. Η εκπαίδευση μπορεί να ήταν ιδιωτική, αλλά οι ανώτερες σχολές τις οποίες η Εκκλησία δεν έλεγχε, τελικά έκλεισαν (Ακαδημία της Αθήνας, Φιλοσοφική σχολή της Έδεσσας στην Μεσοποταμία, η σχολή της Κωνσταντινουπόλεως που άνοιξε και έκλεισε πάρα πολλές φορές και με διαφορετικό όνομα, όπως Μέγα Διδασκαλείον, Πανδιδακτήριον, Οικουμενικό Διδασκαλείο, ξανά Πανδιδακτήριο, σχολή της Μαγναύρας, Βασιλικόν Μουσείον). Από τους Κομνηνούς και μετά και μέχρι το 1821, η Εκκλησία ελέγχει πλήρως την εκπαίδευση.

Στην διαδικασία της εκπαίδευσης, μπορεί να υπήρχαν ξεχωριστά μαθήματα, αλλά δεν υπήρχε καμιά εξειδίκευση στην επιστημονική εκπαίδευση και ενασχόληση όπως την φανταζόμαστε τώρα, με εξαίρεση την Νομική. Τα όρια της επιστήμης, της φιλοσοφίας και της θεολογίας ήταν αρκετά συγκεχυμένα, και πρακτικά για να μελετήσεις περισσότερο την φιλοσοφία, έπρεπε να κατευθυνόσουν στην θεολογία. Όταν λοιπόν υπήρξαν κάποιες περιόδους που κάποιοι μέσω της φιλοσοφίας προχώρησαν λίγο περισσότερο στα θέματα που την αφορούν, πέρα δηλαδή από υπομνηματισμούς των αρχαίων κειμένων, και άρχισαν πράγματι να αναρωτιούνται φιλοσοφικά, προέκυπτε αυτόματα θεολογικό πρόβλημα, γιατί όπως είπαμε η κυρίαρχη Εκκλησία θεωρούσε αίρεση κάθε άλλη σχετική άποψη σε σχέση με όλα τα βασικά ερωτήματα.

Όταν λέμε λοιπόν επιστήμη για το Βυζάντιο εννοούμε κυρίως την ίδια την φιλοσοφία που εμπλέκεται δομικά με την θεολογία. Οι ίδιοι οι χριστιανοί σε αναρίθμητα κείμενα θεωρούσαν την φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων πηγή αιρέσεων. Ακριβώς για αυτό τον λόγο οι περισσότεροι “αιρετικοί” ξεκίνησαν έτσι ακριβώς, δηλαδή επηρεασμένοι από αρχαίους φιλοσόφους. Άρα, το σωστό είναι ότι, η Εκκλησία γενικά είχε άμεσο πρόβλημα με την διαφορετική άποψη, η οποία τροφοδοτείται από τον ελεύθερο στοχασμό (πράγμα αυστηρά απαγορευμένο) και την φιλοσοφία, αλλά εμμέσως και με την Επιστήμη, αφού τα όρια της με την φιλοσοφία, εκείνη την εποχή ήταν ασαφή, αλλά και οι λόγιοι που ασχολούντο και με τα δύο, οι ίδιοι.

Τα αποτελέσματα γνωστά αν διαβάσετε την σχετική σελίδα *Ορθοδοξία και άλλη άποψη*: Κάψιμο των βιβλίων, σίγαση με κάθε τρόπο κάθε άλλης άποψης, δολοφονίες, αφορισμοί, ξύλο μεταξύ τους με αιρετικούς, γενοκτονίες, καψίματα αλλόδοξων στον Ιππόδρομο κ.λπ.

Το συμπέρασμα λοιπόν είναι ότι οι θεολογικές έριδες στην Ανατολή, με αποτέλεσμα την σίγηση ή εξαφάνιση των αντιπάλων, είχε άμεσο αποτέλεσμα στην εξέλιξη της επιστήμης και αλλά και μακροπρόθεσμο επίσης, γιατί κανείς δεν τολμάει βλέποντας τις εξελίξεις και την τύχη των προηγούμενων να ερευνήσει πάρα πέρα από τα καθιερωμένα.

Η συγκεκριμένη διαμάχη όμως των Ησυχαστών επηρέασε την ίδια την ουσία της δυνατότητας των ορθόδοξων να ερευνούν, γιατί αντίστοιχα οι Δυτικοί που δεν είχαν τέτοια αξιωματική απαγόρευση κατάφεραν τελικά να φέρουν την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό και να προχωρήσουν, να φύγουν από τον

Μεσαίωνα. Ο Ησυχασμός ήταν η δεύτερη μετά την δίωξη του Ιταλού μεγάλη ταφόπλακα της γνώσης και του διαλεκτισμού στην Ανατολή, από την οποία ακόμα δεν έχει βγει. Η έλλειψη δημοκρατικής συνείδησης των Νεοελλήνων, οι διαρκείς δικτατορίες και η σοσιαλιστοποίηση του κράτους που ξεκινάει από την 3^η δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, μας το δείχνουν ξεκάθαρα.

Για επίλογο βάζω ένα κομμάτι συνέντευξης στην Καθημερινή (ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ 29.02.2016) του Στέλιου Ράμφου που άπτεται του θέματος και της ουσίας του:

Πώς επηρέασε και επηρεάζει τους Έλληνες αυτή η τρομακτική δύναμη της Ορθοδοξίας;

Το πρόβλημα του θυμικού έχει μια ορθόδοξη καταβολή. Από την εποχή του Ιουστινιανού, που έκλεισε τη Σχολή των Αθηνών το 529 μ.Χ. αντικαθιστώντας το στοιχείο της λογικής το οποίο εξέφραζε η αρχαία γραμματεία με ένα είδος λογοτεχνίας γύρω από τους βίους των αγίων, εμπεδώνεται μια δεσποτεία του συναισθήματος η οποία ολοκληρώνεται τον 14ο αιώνα, οπότε λαμβάνεται επίσημη εκκλησιαστική απόφαση, σύμφωνα με την οποία η μέθεξη του θείου δεν μπορεί να γίνει με τη λογική. Μπορεί να γίνει μόνο με το συναίσθημα - τη μυστική θέα του ησυχαστή. Αυτό απέκοψε δογματικά και την ίδια την Εκκλησία από τη δυνατότητα να μας αφήνει να σκεφτούμε και λίγο με τη λογική, πράγμα που έκανε τότε η Δύση.

Η έλλειψη λογικής είναι που μας εμποδίζει να διαμορφώσουμε κράτος;

Ναι, έχει να κάνει ακριβώς με αυτήν τη συναισθηματική παράδοση η οποία έχει ως κοινωνικά στηρίγματα την οικογένεια, την εντοπιότητα, την παρέα, το πνεύμα της παλιάς κοινότητας που εκφράζει η Εκκλησία. Μόνο η λογική μπορεί να τροφοδοτήσει την ανάγκη μεγαλύτερων αφηρημένων σχημάτων: να με νοιάζει το σχολείο στην Αλεξανδρούπολη και να πληρώνω φόρους γι' αυτό.

Είχε πέσει και ο ίδιος «θύμα» της... ελληνορθόδοξου πίστεως;

Εννοείται. Διότι αυτά τα πράγματα βάζουν στο παιχνίδι και εσένα τον ίδιο. Το στοιχείο του βολонταρισμού ήταν αρκετά ισχυρό μέσα μου ώστε για ένα μεγάλο διάστημα να με αποτρέπει, αν και όχι απολύτως, από την οργάνωση της σκέψεώς μου.

Φιλίστωρ